

ՊԱՏՄԱ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊՐՈՑ. Լ. ԱՃԱՌՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ*

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1

Սահակ և Մեսրոպ ամբողջ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից զառաջան գավառները կրթությամբ ու քրիստոնեական վարդապետությամբ լուսավորելուց հետո, ձեռնարկեցին հատկապես հայկական դպրոցները ծաղկեցնելու Այն ժամանակ տիրող գաղափարների համաձայն, այս երկու գործիչների բուն նպատակը ժողովրդի հոգևոր ու կրոնական կրթությունը լինելով, բնականաբար պիտի աշխատեին ամենից առաջ հայերենի թարգմանել Ս. Գրքը, եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերյալ ուրիշ գրքեր, և վերջապես հին եկեղեցական նշանավոր հայրերի թողած լավագույն կրոնական ու վարդապետական աշխատությունները։ Աստվածաշնչի թարգմանության գործը նոր չպիտի սկսվեր։ Արդեն շատ տարիներ առաջ, դեռ ասորական հոգի վրա եղած ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, Մեսրոպ Սամուաթ քաղաքում սկսել էր թարգմանել Ս. Գրքից իր սիրած հատորը՝ Սողոմոնի Առակաց գրքը։ Այս գրքի թարգմանության ժամանակ օգնական էին Մեսրոպին՝ իր երկու հասուն աշակերտները՝ Հով-

հան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի։ Նույնիսկ Հռոմիանոս հույն գրիչը սկսել էր գրի առնել հիշյալ թարգմանությունը։ Այնուհետև, երբ Մեսրոպ Հայաստան դարձավ և վաղարշապատում սովորեցնելով իր հնարած գրերը Սահակին ու մյուս ազգակիցներին, անցավ Մարաց կողմերը քարոզելու, այդ քարոզության ժամանակ, ինչպես տեսանք, սկսեց առձեռն թարգմանել Ավետարանը և գրի առնելով սովորեցնել ժողովրդին՝ հասկանալի լեզվով։ Մյուս կողմից Այրարատում լուռ չէր Սահակ. նա ևս իր աթոռանիստ քաղաքում և նրա շրջակա վայրերում քարոզում էր Ս. Գրքը, մասմաս թարգմանելով հայերենի Թե՛ Մեսրոպի և թե՛ Սահակի համար Ս. Գրքի թարգմանությունը ծանր գործ չէր։ Իրենց երկար քարոզչական գործունեության ժամանակ անշուշտ հարյուրավոր անգամներ կարդացել, բերանացի թարգմանել էին ժողովրդին և գրեթե անգիր արել։ Այնպես որ քիչ ժամանակում ունեցանք Ս. Գրքի բաղմամբիլ գրքերի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես Մովսեսի Հնգամատյանի, Մարգարեությունների, Ավետարանի, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերի։ Ահա Կորյունի բառերը այս մասին՝ պատկերավոր ձևով. «Օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն (գործիական հոլով՝ «դասով») և յառաջադէմն Պաղոս՝ բովանդակ առաքելական

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1954 թվականի XI, XII, 1955 թվականի I, II, III, IV, 1956 թվականի I, II, IV—V, VIII—IX, XI—XII և 1961 թվականի Ժ համարներից։

գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանան Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն (այն է Սահակ և Մեսրոպ) հայաբարբառք հայերենախօսք գտան» (էջ 13):

Այս թարգմանութիւնը՝ իբրև առօրյա անմիջական պետքերը լրացնելու նպատակով եղած առձեռն թարգմանութիւն, շատ հապճեպով կատարված լինելով, լուրեր այն մեծ արժանիքը, որով մեր Ս. Գրքի այժմյան թարգմանութիւնը նշանավոր է հանդիսացած: Կորյուն այդ թարգմանութիւնը կոչում է «գլխառաջագոյն գլանկարծագիտ զփութանակի զթարգմանութիւնս» (էջ 21): Այստեղ կարևոր է փութանակի բառը, որ փոխառութիւն է կրկնում է նաև խորենացին (Գ կա) ուրիշ առթիւ. «Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ»: (Տպագիրները ունեն «... զմիանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք...», իսկ Ե. Վ. Պարոնյան՝ «ստորակետը փոխադրելով հաջորդ բառի վրա, փութանակի բառը կապում է ո՛չ թե երկրորդ թարգմանութիւն, ինչպես կարծւել է, այլ հենց առաջին թարգմանութիւն, ինչպես ասում է նաև Կորյուն (տե՛ս Նորայրի «Քննասիր»-ը, Ա, էջ 14): Այս փութանակի թարգմանութիւնը մեր մատենագրութիւնն պատմութիւն մեջ հայտնի է Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը առնուով:

Այս առաջին թարգմանութիւն մասնակից են եղել նաև Մեսրոպ՝ որ կատարել էր Առակաց գրքի թարգմանութիւնը դեռևս Սամուառում, երկրորդ՝ Հովհան Եկեղեցացի, երրորդ՝ Հովսեփ Պաղնացի՝ որոնք օգնել էին այս թարգմանութիւն մեջ և անշուշտ հետո էլ, և վերջապես Սահակ՝ որի աշխատութիւնն արդյունքն է անշուշտ Ս. Գրքի թարգմանութիւնն ամենամեծ մասը: Այս կետը տարօրինակ չպիտի թվի մեզ: Հայոց ազգը երկու գլխավոր կարիք ուներ այն ժամանակ. առաջինը՝ կենդանի խոսքով քարոզութիւն և նորագոյտ գրքերի ուսումը, երկրորդ՝ այս նախնական կրթութիւնն ստանալուց հետո՝ շարունակելու և վայելելու համար հայերեն լեզվով գիրք: Երկու նշանավոր գործիչներ ունենալ մենք էլ այն ժամանակ, Սահակ և Մեսրոպ. առաջինը ալեգորիկ ծերունի, պատկառելի դիրքի ու աստիճանի տեր, երկրորդը համեմատաբար ավելի երիտասարդ, չափազանց աշխույժ ու չափազանց գործունէ վարդապետ: Կրթութիւնն ու քարոզութիւնն գործը պահանջում էր անհանգիստ կյանք, աշխարհից աշխարհ ու քաղաքից քաղաք թափառում, ան-

վերջ տքնութիւն ու ժիր գործունեութիւն, որ անհարմար էր Սահակի հասակին և դիրքին, բայց պատշաճ՝ Մեսրոպի աշխույժ բնավորութիւն, աննկուն եռանդին ու անպարտապահ հոգուն: Ուստի այս ընտրեց Մեսրոպ. իսկ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը, որ նստական, հանդարտ կյանք ու ինքնամփոփ աշխատութիւն էր պահանջում, հանձն առավ Սահակ: Մինչդեռ Մեսրոպ Փայտակարան, Գողթն, Սյունիք ու այլ տեղեր քարոզութիւն և դպրութիւն տարածելով ման էր գալիս, այստեղ Վաղարշապատի Հայրապետարանում նստած՝ Սահակ թարգմանութիւն էր պարապում:

Ընդունել պետք է, թե Ս. Գրքի այս առաջին թարգմանութիւնը եղավ Մեսրոպի Փայտակարան քարոզութիւնն զնացած շրջանում, որ եթե համարենք, թե ունեցավ մեկ տարվա տևողութիւն, Ս. Գրքի թարգմանութիւնն էլ մեկ տարվա գործ եղած պիտի լինի (կատարված փութանակի): Այնպես որ, երբ Մեսրոպ Փայտակարանի քարոզութիւնից վերադարձավ Վաղարշապատ, Ս. Գրքի թարգմանութիւնը գրեթե պատրաստ էր. և եթե կային մի քանի պակաս մասեր, նրանք էլ երկուսը՝ միասին գործակցութեամբ շուտով վերջացրին: Այս բանը հետևում է Կորյունի այն մանրամասն հիշատակութիւնից, որ դնում է Փայտակարանի քարոզութիւնից անմիջապես հետո և Վաղարշապատի վարդապետանոցի բացումից անմիջապես առաջ, և որ մեջ բերինք մի քիչ վերը (Հնգամատչան, Մարգարեութիւններ, Ավետարան, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը):

Ըստ այսմ բոլորովին սխալ պետք է համարել այն տեղեկութիւնը, որի համեմատ Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը կատարված է Սամուառում՝ Մեսրոպի ձեռքով (այս մասին ընդարձակ տե՛ս գլուխ տասնհինգերորդ, § 2):

§ 2

Ամենից առաջ պետք է ստուգել, թե ի՛նչ լեզվից կատարվեց Ս. Գրքի այս առաջին թարգմանութիւնը: Այս կետը շատ կարևոր է՝ իմանալու համար, թե ո՛ր լեզվի ազդեցութիւնը կրեց մեր մատենագրութիւնը իր առաջին քայլերին:

Մեր բանասերների մեջ ընդհանրապես ընդունված կարծիքն այն է, թե Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը եղել է ասորերեն օրինակի վրայից: Այս կարծիքի աղբյուրն է խորենացու տված հետևյալ վկայութիւնը. «Ինքն դառնայ ի Հայս, և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի

Մերութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ շտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, ալ միայն ասորի» (Խորենացի Գ ծգ)։ Ստեփան Մալխասյան, «Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմութեան», էջ 60, քննում է մինչև իսկ այն խնդիրը, թե ասորական ո՞ր բնագրից է եղած հիշյալ թարգմանութիւնը։ Այժմ գոյութիւն ունեն ասորական շորս թարգմանութիւն, որոնց մեջ ամենահինը կոչւում է Պեշիտա, որ նշանակում է «պարզ, անպաճուճ»։ Սրա թարգմանութեան ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ։ Ավանդութիւնն ասում է, թե նրա մի մասը թարգմանված է Սողոմոնի ժամանակ. ոմանք այս թարգմանութիւնը ընծայում են Արգարին, ուրիշներ Թադեոս առաքյալին։ Այս բոլոր ավանդութիւնները՝ թեև սուտ, բայց ցույց են տալիս, թե թարգմանութիւնը կատարված է շատ հին ժամանակ։ Հայտնի է գոնե, որ Գ դարի ասորի մատենագիրները այս թարգմանութիւնից են բերած իրենց վկայութիւնները, որից երևում է, թե Պեշիտան Գ դարում արդեն գոյութիւն ուներ և հալանքար թարգմանված պիտի լիներ Ա. կամ Բ դարում։ Մյուս երեք ասորական թարգմանութիւնները կատարված են Ե դարում։ Հետևաբար պետք է ենթադրել, թե այն ասորական օրինակը, որի վրայից Սահակ և Մեսրոպ կատարեցին Ս. Գրքի առաջին հայերեն թարգմանութիւնը, էր Պեշիտա կոչված ասորական բնագիրը։

Այս կարծիքը, ինչպես ասացինք, ընդհանուր ընդունված է մեր բանասերների մեջ, և որչափ ինձ ծանոթ է, չէ եղած բնավ մեկը, որ կասկած հայտնի այս մասին։ Միայն մանրակրկիտ քննադատ ու խորունկ մտածող հայկաբան Ա. Մ. Գարագաշյան, Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանի հայ մատենագրութեան դասընթացի ժամանակ նկատել է, թե հայերեն Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը կասկածելի է դնել ասորիներին։ Ձեռքի տակ չունենալով այդ անտիպ աշխատութիւնը, մյուս կողմից բոլոր աշակերտական տետրակներս գրավված լինելով օսմանյան կառավարութեան կողմից, չեմ կարող մանրամասն մեջ բերել այն պատճառաբանութիւնները, որով առաջնորդված էր ուսուցիչս՝ այդ կարծիքը փաստաբանելու համար։ 1892—1893 թվականների հիշողութիւններս դեռ ասում են ինձ, որ Գարագաշյանի ուժեղ փաստը այն կետն էր, թե անկարելի բան էր, որ Մերութան կարողանար այնպիսի կոտորած գցել հունարեն ձեռագրերի մեջ, որ գոնե մեկ օրի-

նակ ողջ շմնար. եթե ենթադրենք մի պահ, որ նույնիսկ բնաջինջ եղած լինեին Հայաստանի բոլոր հունարեն ձեռագրերը, միթե չէ՞ր կարող Մեսրոպ Սամուսատում, այսինքն հունական այդ միջավայրում եղած ժամանակ մի լավ օրինակ գնել և հետը Հայաստան բերել. կամ թե Սահակ չէ՞ր կարող թուլտվութիւն ստանալ և մոտակա Հունահայաստանից մի օրինակ բերել տալ։ Վերջապես հունարեն չէ՞ր այն օրինակը, որի վրայից Մեսրոպ արեց իր Առակաց գրքի թարգմանութիւնը Սամուսատում։ Ավելացնենք այստեղ Մարգարտի կասկածը նույնիսկ Մերութանի գիրք այրելու դեմ։ Բարդանդ, ասում է Մարգարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 5), որ Մերութանի իշխանական գործերին ընդարձակ տեղ է նվիրած (գիրք Դ, գլուխ իգ մինչև գիրք Ե գլուխ խգ) «եկեղեցական հույն գրքերու կարծեցյալ այրման մասին որևէ լուր հաղորդած չէ»։ Նույնպիսի դատողութիւններ ունեն նաև Յնտզլյան («Անահիտ», 1905, էջ 240) և Խալաթյան («Արմ. Արագիւն», էջ 324), որոնք չեն ընդունում, թե հայերեն Ս. Գիրքը թարգմանված լինի նախապես ասորիներից, այլ հունարենից։

Դարագաշյանի հիշյալ պատճառաբանութիւնները ձգտում են ի դերե հանել խորենացու վերի վկայութիւնը։ Բայց ի՞նչ ապացույց ունենք, թե այդ վկայութիւնը անպատճառ Ս. Գրքի թարգմանութեան համար է և ոչ թե ուրիշ զանազան եկեղեցական գրքերի։ Խորենացու խոսքերը այնպես ընդհանուր են, որ գրեթե անկարելի է Ս. Գրքի համար ասված կարծել, և ընդհակառակը շատ պարզ ու հասկանալի կերպով կարող են նշանակել ընդհանուր եկեղեցական հայրերի գրքերը։ Մանավանդ որ, ինչպես արդեն նկատեցինք, խորենացու Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը մի անգամ արդեն Մեսրոպին տված լինելով (Խորենացի Գ ծգ), չէր կարող երկրորդ անգամ էլ Սահակին տալ. հակառակ պարագային հարկ էր ընդունել Ս. Գրքի երեք հայերեն թարգմանութիւն։ Սրանից հետևում է, թե խորենացու վկայութիւնը Ս. Գրքի համար չէ, այլ ուրիշ եկեղեցական գրքերի։

Թե զուր է կարծել, որ հայերեն Ս. Գիրքը առաջին անգամ ասորիներից է թարգմանված, ունենք այս մասին նաև Կորյունի փառավոր վկայութիւնը, որի համաձայն հայերեն առաջին թարգմանութիւնը եղած է հունարենից։ Ահա վասիկ Կորյունի հիշյալ վկայութիւնը. «Իսկ Սահակայ գեկեղեցական գրոց գումարութիւնն՝ կանխաւ [ի] յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, և բազում ևս զհայրապետաց սրբոց զճշմարիտ զիմաստութիւնն։ Դարձեալ յետ այնորիկ

առեալ հանդերձ Նզնակաւ՝ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք, և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին» (Կորյուն, էջ 21)։— «Նկեղեցական գրոց գումարութեան» մէջ պետք է հասկանալ նաև Ս. Գրիբը, եթե ոչ միայն Ս. Գրիբը, իսկ մյուս գրքերը մտնում են «սուրբ հայրապետներ ճշմարիտ իմաստութեան» և «գրոց մեկնութեան» մեջ։

§ 3

Կասկածներին և տարապարտ կարծիքներին գործնականապես վերջ պիտի տար անշուշտ Ս. Գրքի առաջին թարգմանութեան քննությունն ու համեմատությունը, եթե սակայն մնացած լինելու Դժբախտաբար Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութեան հրապարակումից հետո՝ առաջինը կամաց-կամաց հետքաշված և հունկ ապա բոլորովին անհետ է եղած։ Միայն 1896 թվականին ուսուցչապետ Գրիգոր Խալաթյան էջմիածնի ձեռագրատան մեջ գտավ Մնացորդաց Ա և Բ գրքերի բոլորովին տարբեր մի թարգմանություն, որ Առաջին թարգմանության մասը լինելու հավանականությունն էր ընծայում։ Ստուգվեց, որ նույնպիսի մի ձեռագիր կա նաև Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատան մեջ։ Երկու ձեռագրերի համեմատությամբ նույն գրքերը շուտով հրատարակվեցին Լազարյան ձեռարանի կողմից, Գրիգոր Խալաթյանցի ձեռքով, Մոսկվա, 1899։ Այսպիսով աշխատությունը ամենքի տրամադրության տակ էր դրված և կարելի էր սպասել, որ տեղի կունենա մասնագետների ուսումնասիրություն, որով վերջնականապես պիտի ստուգվեր կասկածի տակ եղած խնդիրը։ Դժբախտաբար, որչափ մեղ հայտնի է, ոչ ոք չգրավեց այս հարցով։ Եվ միակ քննությունը, որ մտնում է այս առթիվ, այն փոքրիկ գիտողությունն է, որ Խալաթյան դրել է հրատարակության առաջաբանում, որից արտատպում ենք նաև մենք.

«Գալով այն խնդրին, թե նորագյուտ Մնացորդաց գրքերը արդարև ասորերենից են թարգմանված, այս մասին ես թույլ կտամ ինձ այսպես ձևակերպել իմ կարծիքս՝ թողնելով խնդրի մանրակրկիտ հետազոտությունը և վերջնական եզրակացությունը մասնագետ ասորագետներին։— Մնացորդաց գրքերի ասորերենը, զոնե այն, որի հետ ես համեմատել եմ մեր նորագյուտ թարգմանությունը, սակավ նմանություն ունի մերինի հետ և, ընդհակառակը՝ ավելի մերձեցնում է Հունականին կամ Յոթնասնից. շատ ավելի մոտ է մեր նորագյուտին Երալականը։ Այնուամենայնիվ ես ենթադրում եմ, որ Մնացորդաց գրքերի առաջին հայերեն թարգմանությունը կատարված է եղել ասորերենից՝

այն հնագույն ասորերեն թարգմանությունից, որ ծանոթ է Քարգում կոչումով, որ ըստ կարգին, շատ մոտ էր Երալական բնագրին՝ իբրև սորանից թարգմանված, և որ հետո անհայտացավ, նորա տեղը հաջորդելով Հունականից կամ Յոթնասնից ասորի թարգմանությունը— ճիշտ այնպես, ինչպես պատահեց հայերեն Աստվածաշնչին»։

Ասորերենի կողմն է նաև J. A. Robinson, որ իր «Texts and studies» աշխատության մեջ (տպ. 1895, vol. III, № 3, էջ 72—98) խոսում է Նոր Կտակարանի հայ թարգմանության վրա։ Նա գտնում է, որ հայերեն բնագրի հունարենից տարբերությունները ճիշտ նույն են Սինայական ասորի կրկնագիր բնագրի հետ, որ թարգմանված էր Բ կամ Գ դարում, և 1895 թվին նոր էր գտնվել։ Սրանից հետևում է, որ հայերեն Նոր Կտակարանը նախ թարգմանված է եղել այս ասորի բնագրից, հետո հունարենի վրա սրբագրված, բայց այնպես՝ որ հին ասորի բնագրի հետքերը դեռ մնում են (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 87)։

Անգլիացի հայագետ Conybeare գրել է մի քննադատություն այս աշխատության մասին («The armenian version of the New Testament», տպ. «The Academy» հանդեսում, 1896 փետրվար, № 1239, էջ 98—99) և ուշադրություն է հրավիրում հենց մեղ հետաքրքրող կետի մասին։ Նա գտնում է, որ թեև Կորյուն և Փարպեցի հունարենից են դնում հայերեն թարգմանությունը, իսկ Խորենացին՝ ասորերենից, բայց այժմ պարզվեց, որ իրավունքը Խորենացունն է։ Նոր Կտակարանի հայ թարգմանության շեղումները հունարենից՝ նույն են վրացական օրինակի հետ և հայերենն ու վրացերենը նույնանում են հիշյալ ասորի Սինայական բնագրի հետ։ Սրանից հետևում է, որ վրացերեն թարգմանությունն էլ կատարված է ասորական նույն բնագրից (ըստ Մառի՝ հայերենից), որ հետո, ինչպես հայտնի է, սրբագրվեց Ս. Եվթիմեոսի ձեռքով 1026 թվին (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 87—88)։

Մնացորդաց գրքի համեմատական քննությամբ զբաղվել է նաև Հ. Բ. Չրաքյան, «Բաղմավեպ», 1900, էջ 117—122։ Այս լուրջ ու կոկիկ հոդվածի մեջ Չրաքյան վերցնում է նորագյուտ Ա մնացորդաց գրքի ԺԱ գլխի 11—19 համարները և մեր սովորական թարգմանության, ասորականի և երվակայանի հետ համեմատության դնում դեմ առ դեմ։ Բայց համեմատության եզրակացությունն այն է լինում, որ «անծանոթ է յուր բնագիրն ուսկից եղած է այս թարգմանությունը» (էջ 122)։

Այս ուղիղ եզրակացությունը ընթերցողին շոշափելի դարձնելու համար՝ ես էլ դնում եմ

այստեղ նորից մի համար (Ա Մնացորդաց ԺԱ 18), որ եղածների մեջ ամենից ցայտունն է: Նախ դնում եմ նորագլուտ թարգմանությունը, երկրորդ՝ Ս. Գրքի մեր սովորական օրինակը (որ համեմատելով հունարեն Յոթանասինց օրինակի հետ, գտել եմ, որ բառ առ բառ նույնն է), երրորդ՝ Եբրայական օրինակը (որ ես թարգմանել եմ եբրայերենից

հարազատորեն, համեմատելով անգլիական պաշտոնական թարգմանության հետ.— Չրաքյանի թարգմանությունը հարազատ չէ) և չորրորդ՝ Ասորականը, որ վերցրել եմ ուղղակի Չրաքյանից: Մատնանիշ եմ անում վերջին «իբր ի նուէրս պատարագաց» բառերը, որ ո՛չ մեկի մեջ չկա և ցույց է տալիս նորագլուտի անկախությունը բոլորից:

1. Նորագլուտը

Եւ անդէն վաղվաղակի երեքն յարձակեցան ի վերայ գնդին ալլազգեաց և զգունդն պատուեցին, և ջուր առեալ բերին ի ջրհորէ անտի ի Բեթղեհէմի, որ էր մերձ առ դրանն: Եւ առեալ Դաւիթ ոչ կամեցաւ ըմբել ի ջրոյ անտի, ալ զոհէր զնա առաջի Տեառն իբր ի նուէրս պատարագաց:

2. Մեր ոսկեդարյան թարգմանությունը

Եւ պատուեցին երեքն զբանակ ալլազգեացն և հանին ջուր ի ջրհորոյն Բեթղեհէմի որ էր առ դրանն, և առին և եկին առ Դաւիթ. և ոչ կամեցաւ Դաւիթ ըմպել զայն, և նուիրեաց զայն Տեառն:

3. Եբրայականը

Եւ երեքն այնքեիկ անցին ընդ բանակն ալլազգեաց և հանին ջուր ի ջրհորոյն Բեթղեհէմի, որ էր առ դրանն, և առին և բերին առ Դաւիթ, ալ ոչ կամեցաւ Դաւիթ ըմպել, և նուիրեաց զայն Տեառն:

4. Ասորականը

Եւ վաղվաղակի զայն լուեալ երեցունց առանցն այնոցիկ, պատուեցին և մտին ի բանակն ալլազգեաց, և անցեալ հանին, ջուր ի մեծէ ջրհորոյ անտի, որ էր ի Բեթղեհէմ առ դրան քաղաքին, և առեալ բերին և ընծայեցին Դաւթի, որ սակայն ոչ կամեցաւ ըմպել զայն, ալ եհեղ զայն առաջի Տեառն:

Ս. Գրքի թարգմանության ուսումնասիրության նվիրված մի պատվական աշխատություն է Հ. Պ. Էսապալյանի «Տառիանի համարաբաժան և հայերեն Ավետարաններու առաջին թարգմանությունը», Վիեննա, 1937: Հեղինակը այս գրքում ամփոփել է բոլոր հվրոպացի քննիչների (Macier, Cuendat, Lyonnet, Merk, Mariès, Colwell, Blake և այլն) կարծիքները և տվել իր եզրակացությունը:

Այս գրքից երևում է, որ

Ա. Հայերեն Ավետարանները այնքան համապատասխան են հունարեն բնագրին, որ կարծես թե նրա վրայից կաղապարված (կամ ընդօրինակված) լինեն: Սրա ապացույցներն են՝

1. Հատուկ անունների նույնությունը, մինչև անգամ պահելով հոլովական ձևերը, ինչպես Փելիպպե, Թեոփիլե, Ղազարե, Յովհաննու...

2. Հայերենը հունարենի նման թարգմանությամբ դնում է այն արամեերեն նախադասությունները, որոնք ասորականում չկան. այսպես են Մատթ. Ի՛ 46, Մարկ. Ե 41, Է 11, 34, Յովհ. Ա 38, 41, 42, Թ 7:

Մատթ. Ի՛ 46. Եւ զինն ժաման գոչեաց Յիսուս ի ձայն մեծ և ասէ, էլի, էլի, լամա սարաբթանի. ալսինքն է, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՛ր թողեր զիս:

Մարկ. Ե 41. Եւ կալեալ զձեռանէ մանկան ասէ ցնա, Տալիթա, կո՛ւմի. որ թարգմանի. Աղչիկ դու, բեզ ասեմ, արի:

Մարկ. Է 11. Եւ դուք ասէք, Եթէ ասիցէ որ ցհայր կամ ցմայր, Կորբան, որ է պատարագ, զոր յինէն օգտեցիս:

Մարկ. Է 34. Հայեցաւ յերկինս, յզուոյ եհան և ասէ, Եփփաթա, որ է բացիր:

Յովհ. Ա 38. Իբրե դարձաւ Յիսուս և ետես զնոսա զի երթային զհետ նորա, ասէ ցնոսա, Զի՛նչ խնդրէք. նորա ասեն ցնա, Ռաբբի (որ թարգմանեալ կոչի վարդապետ), ո՛ւր են օթեանք բո:

Յովհ. Ա. 41. Գտանէ սա նախ զեղրայր իւր զՍիմոն, և ասէ ցնա, Գտաք զՄեսիայն (որ թարգմանի Քրիստոս):

Յովհ. Ա 42. Սա ած զնա առ Յիսուս. հայեցեալ ընդ նա Յիսուսի՛ ասէ, Դու ես Սիմոն որդի Յովնանու, դու կոչեցիս Կեփաս (որ թարգմանի Պետրոս):

Յովհ. Թ 7. Եւ ասէ ցնա, Երթ, լուա յաւազանին Սիլովամայ (որ թարգմանի Առաքեալ). չոգաւ լուացաւ, եկն և տեսանէր:

3. Հունարենի սխալներ, որոնք թյուրիմացությամբ սպրդել են հայերեն թարգմանության մեջ. այսպես են՝

Մատթ. Ե 18. յովտ մի որ նշանախեց մի է.

հուն. ἑνὸς ἐστὶν τὸ σημεῖον
յովտ մի կամ մի նշանախեց
հայերենում ՚ի «կամ» հասկացել են ՚ի «որ»:

Ղուկաս Գ 23. Եւ ինքն Յիսուս էր ամաց իբր երեսնից սկսեալ որոց որպէս կարծէր որդի Յովսեփայ:

Հունարենն է օյ «որ է», հայր կարդացել է օյ «որոց»:

Յովհ. ԺԲ 25. Որ սիրէ զանձն իւր աւճակէ զնա. հուն. ἀπολλύει = կորուսանէ (հմմտ. Մատթ. Ժ 39, Մարկ. Ը 35, Ղուկ. Թ 24, Ժէ 33, որոնց բոլորի մեջ ունենք «կորուսեցէ»): ալստեղ էլ հայր կարդացել է ἀπολλύει = արձակէ:

Մատթ. ԺԹ 24. Դիւրին է մալխոյ մտանել ընդ ծակ աւղան (= Մարկ. Ժ. 25, Ղուկ. ԺԸ 25). հունն ունի καμψυλος = ասոր. «շեմել ուղտ». հայր կարդացել է καμψυλος «շուան, մալուխ»:

4. Քերականական սխալներ.

Մատթ. ԺԱ 23. Զի եթէ ի Սողոմ եղեալ էին զօրութիւնքն, որ ի բեզ եղեն, ապաբէն կային ևս մինչև ցալսօր:—Հուն. ἐμεινον «կային» հոգնակի, որովհետեւ Սողոմ τὰ Σόδομα հոգնակի է:

Այսպէս և ուրիշներ և հատկապէս Ղուկ. Ա 72—73. մեզ... փրկեալս, որ անիմաստ է հայերենի մեջ և սպասելի էր, որ լինէր եթե ոչ փրկեցեցա (փրկելոցս), գոնե փրկեալ:

Բ. Հայերեն ձեռագրերը շատ միասնական են, այսինքն շին ներկայացնում նրանք սկզբունքային տարբերություններ, եղածները անշուշտ սխալագրություններ են ընդհանրապես:

Գ. Հայերեն Ավետարանին իբրև մայր ծառայող հունարեն բնագիրը եղել է Koridethi (Θ) կամ Կեսարյան կոչված խումբը. իննեն միայն Մարկոսի Ա գլխում Կեսարյան 109 հատկանշական ընթերցվածներից հայերենում գտնում է 52—59 հատ, ինչ որ խոշոր թիվ է:

Դ. Հայերենը ներկայացնում է սակայն նաև ասորական ընթերցվածներ, Merk գտել է 200-ից ավելի տեղեր, որոնք ավելի ասորականին նման են քան հունականին: Եթե նույնիսկ այսքանն էլ ճիշտ չլինի, գոնե նրանց մի մասը ճիշտ է: Որտեղից է հայերեն թարգմանության այս ներկվածությունը: Անհնարին է մտածել, թե հայ օրինակը հետագայում ասորերենից սրբագրված լինի, որովհետև արդեն ասացինք, թե հայերեն ձեռագրերը չափազանց միասնական են: Մնում է ընդունել, որ նախ հայերենը թարգմանվել է ասորերենից, ապա սրբագրվել հունարենով. իսկ այս ասորական ընթերցվածները սպորդի են կամ բազմաթիվ են թողնվել նոր թարգմանության ժամանակ: Սրան իբր ապացույց է ծառայում նախ վրացերենը, որ ըստ Մատի թարգմանված է

հայերեն օրինակից, ապա սրբագրված հունարենով: Վրացին ավելի մեծ աղերս ցույց է տալիս ասորականի հետ քան հայերենը. ուստի նա ներկայացնում է հին հայերեն (ասորական) թարգմանությունը: Երկրորդ՝ Ագաթանգեղոս և Փարպեցին (ինչպես և Եզնիկ և ուրիշ հեղինակներ) տեղ-տեղ ունեն Ավետարանից կոչումներ, որոնք ճշտվել չեն համապատասխանում արդի մեր օրինակին և տեղ-տեղ շեղվում են. այդ շեղումները համապատասխանում են Տաոթիանոսի համարաբարձին, ուրիշ խոսքով հին հայ ասորական թարգմանության:

Ամբողջի եզրակացությունը հետևյալն է. նախ Տաոթիանոս Ասորին Գ դարում կազմել էր «Համաբարբառ»-ը (Diatessaron), որ ուրիշ բան չէր, եթե ոչ չորս Ավետարանները իրար ձուլելով մեկի վերածված մի Ավետարան, որ ընդհանուր գործածական էր Միջագետքում և Ասորիքում Գ—Ե դարերում. հետո անհետ ջնջվեց (անդ, էջ 93): Հայերն էլ երկար ժամանակ գործածել են այս Ավետարանը: Ե դարում հայերը նախ թարգմանեցին Ավետարանը «յանկարձաքիտ փոթանակի» (էջ 106, չի ասում ինչ լեզվից, բայց էջ 125, ֆրանսերեն համառոտության մեջ հայտնապես ասում է sur le grec, հունարենից): Բայց որովհետև այդ թարգմանիչները ի մանկութեն ներծծված էին ասորական Համաբարբառով, ուստի իրենց թարգմանության մեջ շատ բան մտցրին նրանից: Երբ եղավ երկրորդ թարգմանությունը հունարեն ընտիր օրինակի վրայից, թեև շատ բան փոխեցին ըստ այդ հունարեն բնագրի, բայց որոշ բաներ էլ մնացին: Ահա սրանք են մեր արդի Ավետարանների ասորաբան հետքերը:

§ 4

Ս. Գրքի թարգմանության մասին խոսել է նաև Փարպեցին. բայց այնպիսի ձևով որ իր պատմությունը իրականությունից հեռու՝ ժողովրդական ավանդության գույն է ստանում: Հստ Փարպեցու երկու տարբեր թարգմանություն չկա, այլ միայն մեկը: Թարգմանությունը եղած է հուլեալեն բնագրի վրայից՝ Վռամշապուհի թագավորության ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո. հետևաբար Փարպեցու հիշածը առաջին թարգմանությունն է, նա չգիտե երկրորդ վերջնական թարգմանությունը: Վերջապես թարգմանությունը կատարել է միմիայն Սահակ, որովհետև ոչ Մեսրոպ և ոչ իր օգնական քահանաներից և ոչ մեկը չէր կարող ձեռնարկել այսպիսի մի գործի: Հունարեն լեզվի տգիտության պատճառով Փարպեցին Մեսրոպին, Հայաստանի բոլոր ավագ

քահանաներին, նախարարներին, տանուտերերին և Վոսմաշապուհ թագավորին տալիս է միաբան դիմել Սահակին և աղաչել, որ հանձն առնի այդ թարգմանությունը: Սահակ հոժարում է և վերջապես հանձն է առնում, թարգմանությունը կատարում է, օտար ընթերցվածները վերանում են և Եկեղեցին հետզհետե սկսում է շուրջ ստանալ: Ահավաստիկ Փարպեցու ամբողջական բնագիրը:

«Կարգեալ այնուհետև Փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր գրենոյն հայերէնի, և հելլենացին ուղղեալ յօրինուածս, ցանկային կարգել դպրոցս և ուսուցանել բազմութիւն մանկտուլ: քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափաքէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՛ յասորի տանջանացն զերծեալք ի լոյս՝ խնդային: Բայց տարակուսեալք կասէին յանշըութենէ՛ գրոց Սրբոց, քանզի ոչ գոյին դեռ ևս հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք Եկեղեցւոյ: Եւ երանելին Մաշթոց և որ ընդ նմա պատուական քահանայք էին ոչ զօրէին համարձակել յայսպիսի սաստիկ և կարեւոր գործ, թարգմանել գիրս ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառ, վասն զի ոչ ինչ էին այնպես տեղեակ զիտնապէս հրահանգի յունարէն ուսման:

Ապա ժողովեալ ամենայն աւագ՝ քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելեալ Մաշտոցի և ամենայն նախարարօք աշխարհիս Հայոց և մեծամեծ տանուտերօք՝ առ թագաւորն Հայոց Վոսմաշապուհ, և հանդերձ թագաւորան սկսան աղաչել զսուրբ կաթողիկոսն Սահակ արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգևոր, և թարգմանել զԱստուածաշունչ Կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս: Եւ դասք աւագ քահանայիցն առին ցուրբ քահանայապետն, թէ Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեալն Մաշթոցի, զոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր. այլ ասորի մեծաշան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցւոյն, և ուսուցիչքն հանելով յոգւոց և հառաչելով զղջանային զսնտի ջանն իւրեանց յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգևոր խրատուցն, որ է կերակուր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց. մինչև գտաւ գիր, և յաջողելով Քրիստոսի եկեալ յաճումն տակաւին զօրանալ: Համայն և զայս վաստակոյս կարգումն, և քոյին առաքինութեամբք գիտութեամբ ե-

ղիցի, և կատարեալ: Արդ՝ և որպէս սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ ի խոշտանգանսն անվնաս Աշով Հգօրին ի լուսաւորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ, պահեալ շնորհեցաւ և քեզ նորին շառաւիղի՝ վիճակ ժառանգութեան պայծառութեան պաշտամանս այսորիկ. սկիզբն առնել գործոյ մշակութեանս այսմիկ, և լինել նմանող սուրբ նախնոյն քում, որ յանգիտութենէ ի ճշմարիտ աստուածգիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց: Արդ և դու անօգուտ մուրդաբանութենէն ի ստոյգ հոգեշահ և եկեղեցազարդ բանաւորութիւնս առաջնորդեա բազում ժողովրդոց աշխարհիս մեծի. լնուլ զպակասութիւնս զայս մնացեալ ի սուրբ նախնացն քոց, զոր պահեաց քեզ Աստուած, զոր ոչ ումեք այլում ի Հայաստան աշխարհիս մարդկանց գոյ հնար ձեռն արկանել յայդպիսի գործ մեծ: Վասն զի և ոչ կարացաք հմուտ լինել և տեղեկանալ այդչափ արուեստաւոր ուսմանցդ, որպէս և քեզ տուաւ ջօրութիւն ճարտարութեան ի վերին օգնականութենէն յաղագս քո առաքինասէր և պարկեշտ հոգւոյդ, որ նմանեալ ճշգրտապէս օրինակեցեր ի քեզ զվարս երանելոյ հօր քո Ներսեսի:

Եւ լուեալ զայս ամենայն բարեպաշտ կաթողիկոսն Հայոց Սուրբն Սահակ ի թագաւորէն Հայոց Վոսմաշապուհ և յերանելոյն Մաշտոցէ և յամենայն ուխտէ քահանայիցն, ևս առաւել յաւագ տանուտերացն և յամենայն նախարարացն Հայոց զուարճացաւ յոգի իւր, փառաւորելով զՓրկչին ամենեցուն զՏէր Յիսուս Քրիստոս: Եւ կամաւոր յօժարութեամբ ետ զանձն ի գործ, պանծացեալ յԱստուծոյ գործակցութիւնն, որ ետ նմա զայնպիսի շնորհս՝ առաւելապէս գիտութեան և անվհեմ ջանալով զցայգ և զցերեկ թարգմանեաց զԿտակարանս ամենայն, զիսոսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք ի Սուրբ Հոգւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելովքն զնորոց Կտակարանացն զուսաւոր և զկենսատուր քարոզութիւնս նովին Հոգւով» (Փարպեցի, Վննետիկ, 1793, էջ 30—32):

Եթե այս խոսքերը համեմատենք վերը մեջ բերված պատմության հետ, որով Փարպեցին Մեսրոպյան գրերի գլուտն էլ ուզում է Սահակին ընծայել, տարօրինակ չի թվի Փարպեցու այս չափազանցությունը, որի բուն նպատակն է անհամեմատ բարձրացնել Սահակի արժեքը, մինչև իսկ ի վնաս Մեսրոպի: Նույն տեղում մեջ բերած ենք արդեն այն հերքումները, որ Գրիգոր խալաթյան իր «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» աշխատության մեջ (էջ 66—73) դնում է: Այդ հերքումներն ուղղված էին Ղազարի այն բար-

բաշխանքին դեմ, որով սա հայերեն գրերի հնարող ուղում է դեմ Սահակին: Հենց հալաթյան իր հիշյալ գրքում աշխատում է ցույց տալ նաև, թե Ղազարի վերի պատմությունն էլ, ի մասին Ս. Գրքի թարգմանության, նույնպես անհիմն հերյուրանք է: Խալաթյանի փաստն այն է, որ ժամանակակից և ավելի վստահելի պատմագիրը՝ Կորյուն, ինչպես և հետո Խորենացին, ո՛չ թե միայն չեն անում այսպիսի նվաստացնող մի պատմություն, այլ նույնիսկ Ս. Գրքի թարգմանության ամենաառաջին քայլը (այն է Առակաց գրքի թարգմանությունը) ուղղակի ընծայում են Մեսրոպին, և այն՝ առանց Սահակի օգնության: Եթե Մեսրոպ կարողացավ իսկույն թարգմանության ձեռնարկել, ապա ուրեմն զուր է Ղազարի այն կարծիքը, թե Մեսրոպ ամենևին ձեռնհաս չէր այսպիսի գործի սկզբնելու, կամ թե այնքան տգեղ էր հունարենի ուսման մեջ, որ անկարող էր թարգմանելու: Ղազարի պատմությունը Սահակի վախճանից հետո ձևացած ժողովրդական շփաղանց գովեստի բնավորությունն ունի և զուրկ է պատմական արժանիքից (Փարպեցին ծընվել է Սահակի մահից 2 տարի հետո, իսկ իր գրքը գրել է նրա մահից 60 տարի հետո):

Իսկ Չամչյան («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 772) Փարպեցու այս պատմությունը առնելով Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության համար, որին իրող, մասնակցեց Մեսրոպ, ավելորդ է համարում երկար խոսել այս մասին:

§ 5

Ս. Գրքի թարգմանությունից հետո, Սահակ սկսել էր նաև ուրիշ աշխատել եկեղեցական ու կրոնական գրքերի թարգմանության: Երբ Մեսրոպ վերադարձավ իր հինգերորդ առաքելությունից, երկուսը միասին՝ ջանացին ավելի մեծ խնամք տանելու թարգմանչության գործին, մանավանդ Սահակ, որ իրեն համար այս գործո առանձին պարագմունք էր դարձրել: «Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն՝ զիրեանց ազգին դպրութիւն առաւել յարգել և դիւրացուցանել, ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել, մեծն Իսահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն» (Կորյուն, էջ 20): Առանձնապես Սահակին հիշելը նշան է, թե թարգմանչության այս մասումն էլ մեծագույն բաժինը նա էր ստանձնել: Իսկ Մեսրոպ անշուշտ ավելի զբաղվում էր դպրոցական գործով՝ հայոց վարդապետության միակայն այս չի նշանակում, թե Մեսրոպ շատ պակաս մաս ուներ. այլ ընդհակառակը, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, իրեն էր ընկած ճառական գրավածքների առանձին մի բաժին: Հին հույն եկեղեցական հայրերի գրվածքների մի ժողով-

վածու էր կազմած արդեն Մեսրոպ՝ Հունահայաստանում գտնված ժամանակ և հավանաբար այս գրվածքներից մի քանի լավագույններն էին, որ հետգհետե երկուսը միասին հայերենի էին վերածում:

Երկու գործիչներին գործակից էին լինում իրենց շփահաս աշակերտներից ոմանք, ինչպես որ հատկապես էլ հիշված են Հովսեփ և Հովհան՝ Առակաց գրքի թարգմանության մեջ, իբրև գործակից Մեսրոպի: Բայց երևի մյուս աշակերտների գործակցությունը շատ մեծ չէր մինչև այն ժամանակ, որովհետև նրանց համար առանձին հիշատակություն չկա:

Մեսրոպի հինգերորդ առաքելության վերադարձից հետո, աշակերտների թարգմանչություն գործն էլ ուրիշ կերպարանք ստացավ: Սրանք արդեն բավական վարժված ու զարգացած լինելով, վարդապետները մտածեցին ուղարկել Եդեսիա և Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ աշխատել հայրերի կրոնական նշանավոր գործերը հայերենի թարգմանելու համար: Այս նպատակով առաջին անգամ ուղարկվեցին երկու երեւելի աշակերտներ, որոնցից առաջինն անունն էր Հովսեփ Պաղեսցի, նա՝ որ ընկերացած ու օգնած էր Մեսրոպին՝ Ասորիքի ճամբորդության մեջ, և երկրորդին Եդեսիկ՝ Ալյարատյան գավառի Կողբ գյուղից: Այս երկուսը, Սահակի և Մեսրոպի հրամանով, գնացին նախ Ասորիք՝ Եդեսիա քաղաքը, ասորական սուրբ հայրերի գրությունները ասորերենից հայերեն թարգմանելու համար: Այս պաշտոնը կատարելուց հետո, իրենց թարգմանած գրքերը ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին, և իրենք անցան Կոստանդնուպոլիս, ուր մի ժամանակ հունարենի ուսմամբ պարագլուց հետո, բավական հմտանալով այդ լեզվին, սկսեցին հունարենից թարգմանություններ անել:

Հովսեփի և Եդեսիկի առաքումից քիչ ժամանակ հետո, Սահակ և Մեսրոպ երկու նոր աշակերտներ էլ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս՝ նույն նպատակով. սրանցից առաջինն էր Ղևոնդ կամ Ղևոնդեա, և երկրորդը՝ Կառնե, որ հետո Մեսրոպի կենսագրությունը գրեց: Երկու աշակերտները Պոլիս հասնելով ոնկերացան Եդեսիկին, «իբրև առ ընտանեզոյն սննդակից» և այնտեղ բոլորը միասին աշխատեցին իրենց հանձնված պատվերները ճշտությամբ կատարելու:

Բացի թարգմանություններից աշակերտներ ունեին նաև ուրիշ մի պատվիր, որ մեր մատենագրության մեջ մեծագույն դերո պիտի խաղառ: Այդ պատվիրն էր ձեռն ձեռն և Հայաստան բերել հունարեն Ս. Գրքի հառադատ և վավերական մի օրինակ: Որովհետև Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով եղած Ս. Գրքի

առաջին թարգմանությունը կատարված էր բոլորովին շտապ կերպով և այն էլ ո՛չ շատ հարազատ և վստահելի մի օրինակի վրայից, ուստի երկու գործիչները մտածել էին նոր և լավագույն մի օրինակ բերել տալ Կոստանդնուպոլսից, և նույն օրինակի վրայից անել երկրորդ լավագույն թարգմանությունը, որ այնուհետև պաշտոնական նշանակություն պիտի ստանար մեր Եկեղեցու մեջ: Աշակերտները իրենց հանձնարարված թարգմանությունները կատարելուց հետո, ձեռք ձգեցին Աստվածաշնչի մի վավերական օրինակ, եկեղեցական հայրերի զանազան գրվածքներ, Նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները և Հայաստան վերադառնալով՝ ներկայացրին դրանք իրենց վարդապետներին:

Այսպես սկսվեց ահա հայ ուսումնասիր երիտասարդների ճամբորդությունը դեպի Արևմուտք՝ ուսում և կրթություն ստանալու նպատակով:

§ 6

Այս թարգմանիչ աշակերտների երթի առթիվ Խորենացին (Գ Կ, Կա) ունի մի քանի նոր տեղեկություններ: Որ նշանակում ենք այս հատվածում:

Երբ Սահակ և Մեսրոպ Հովսեփին ու Եզնիկին թարգմանության համար Եդեսիա ուղարկեցին, նրանց վերադարձից հետո միտք ունեին ուղարկելու նաև Բյուզանդիոն, նույնպիսի նպատակով: Սակայն մի քանի «սուտակասպաս» մարդիկ թուղթ գրեցին Հովսեփին ու Եզնիկին՝ իբր թե Սահակ և Մեսրոպ մտադիր են ուրիշ աշակերտներ ուղարկել Բյուզանդիոն: Ուստի այս երկուսը՝ առանց իրենց վարդապետների հրամանին, ուսման բարի նախանձով թողեցին անմիջապես Եդեսիան և գնացին Բյուզանդիոն: Այնտեղ լավ սովորելով հունարեն լեզուն, ձեռնարկեցին զանազան գրվածքներ հայերէսի թարգմանել: Այս երկուսի վրա նախանձելով իրենց աշակերտակից ընկերներից երկուսը՝ Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան Բյուզանդիոն գնացին՝ նրանց մոտ: Այնտեղ հասան նույնպես Հովհան և Արծան, որոնց Սահակ և Մեսրոպ ավելի առաջ ուղարկել էին: Բայց սրանք դանդաղ ճանապարհորդելով և Կեսարիայում էլ մի ժամանակ դեգերելով՝ բավական ուշացան: Բյուզանդիոնի Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը մեծ ընդունելություն արավ բոլոր այս աշակերտներին:

§ 7

Նույն ժամանակները, այն է 428 թվին, Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական Աթոռը նստավ Նեստոր, որ աշակերտել էր Մոպսուեստացի Թեոդորոս եպիսկոպոսին, սա էլ աշակերտած էր Դեոդոր Տարսոնացուն: 430

թվին Նեստոր հետևելով իր վարդապետներին, մի նոր հերձված հրատարակեց, թե Ս. Կույսին չպետք է կոչել «Մայր Աստուծոյ», այլ միայն «Մայր Քրիստոսի»: Պոլսի Մայր Եկեղեցում, ժողովրդի ներկայությամբ, նա քարոզեց հայտնապես, թե «կարո՞ղ էր միթե Աստված մայր ունենալ. հարկավո՞ր է բնավ, որ ստեղծյալը ծնի ստեղծողին, ինչպե՞ս կարող էր Մարիամ ծնել նրան՝ որ իրանից առաջ կար. թերևս հաղորդակից էր աստվածային էության. և իրոք այսպես պիտի լիներ, եթե Աստուծուն էր ծնել, որովհետև ճշմարիտ մայրը պետք է որ բնութենակից լինի իր որդուն. իսկ Մարիամ եղավ մայր Քրիստոսի՝ իբրև լոկ մարդու. որովհետև Ս. Հոգու զորությամբ հղացավ նրան իբր մարդ սոսկական, և այդ մարդու հետ միացավ Քրիստոս կամ Բանն Աստված. և վերջից նրան իբրև գործիք՝ նրանով մեր փրկությունը կատարելու համար»: Այսպիսով Նեստոր համարում էր, թե Ս. Կույսը Աստվածածին չէ, այլ քրիստոսածին կամ մարդածին: Ենթադրում էր երկու Որդի Աստուծո, մին բնական, «ի յավիտենից ծնեալ ի Հօրէ», և մյուսը որդեգրական, «Ժամանակաւ ծնեալ ի Մարիամայ», թե աստվածային և մարդկային բնության միավորությունն ի Քրիստոս՝ անձնավորական և ճշմարիտ չէ, այլ պատահական և բարոյական:

Ո՛չ միայն Նեստորի ճարտար պերճախոսությունը, այլև իր խստամբեր կյանքը, իր ցույց տված առաքինությունները և այն նախաձեռնությունը, որով զինված էր հերետիկոսների դեմ, նպաստեցին Նեստորի վարդապետության տարածման և շատերին իր կողմը դարձրին:

Այս հերձվածի դեմ զինվեցին եպիսկոպոսներից շատերը, որոնց մեջ ամենից նշանավորն եղավ Պրոկղ եպիսկոպոս Կիզիկոնի և մանավանդ Կյուրեղ պատրիարք Ալեքսանդրիայի: Սա հրավիրեց Եգիպտոսի եպիսկոպոսներին, ժողով գումարեց և Նեստորի դեմ 12 նզովք արձակեց: Նեստոր անաստ գտնվեց և ինքն էլ Կյուրեղի դեմ ուղարկեց 12 նզովք. մյուս կողմից իրեն դարձրեց իր աշակերտակից՝ Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքին՝ և ասորաց եպիսկոպոսներից շատերին: Թեոդոս Փոքր կայսրն էլ հակված էր իր կողմը: Կյուրեղ տեսնելով, թե վտանգը մեծացավ, իսկույն գրեց Հռոմի Կլեմեսիսին Ա պապին և Փոքր Թեոդոս կայսրը, հորդորելով, որ պետք է գումարել տիեզերական ժողով, այս խնդիրը պատշաճ լուծելու համար: Թեոդոս համաձայնվեց և հրամայեց, որ եպիսկոպոսները հավաքվեն Եփեսոս քաղաքը 431 թվի հունիս ամսին: Հրավեր գնաց բոլոր երևելի աթոռների առաջնորդներին:

րին: Ըստ Չամչյանի՝ հրավիրյալների մեջ էր նաև Սահակը՝ իբրև Մեծ Հայոց եպիսկոպոսապետ, բայց որովհետև Սահակ գնացել էր Պարսկաստան՝ Բրբհոշ ասորուն պաշտոնանկ անել տալու համար, ուստի չկարոցացավ ընդունել կայսերական հրավերը: Օրմանյան («Ազգապատում», Ա, էջ 311) չի գնում որևէ նման հրավեր: Մեր մատենագրության մեջ այս մասին գտնում եմ հետևյալ տեղեկությունը.— Կոմիտաս կաթողիկոսի և Պոլսի պատրիարքի միջև խոսակցության ժամանակ ասվում է թե՛ «Իսկ Փոքր Թեոդոս առ Սուրբն Սահակ գրէ գալի ժողովն Եփեսոսի, և զգուշանալ երկուս իրս՝ ի նեստորէ և ի Լեոնի տումարէն» («Գիրք թղթոց», էջ 492):

Եփեսոսում հավաքվեցին զանազան կողմերից 260 եպիսկոպոսներ, ժողովի նախագահն էր Կյուրեղ Աղեքսանդրացի: Նեստոր երեք անգամ կանչվեց ներկայանալու ժողովին և իրեն պաշտպանելու, բայց նա երեք անգամին էլ հրաժարվեց. ուստի ժողովը պարտք համարեց ի բացակայության դատել: 431 թվի հունիս ամսի 22-ին վճռվեց ճանաչել նեստորին իբրև հերետիկոսապետ, դատապարտել նրա վարդապետությունը և զրկել իրեն իր եկեղեցական աստիճանից: Այս վճիռը ստորագրեցին 198 եպիսկոպոսներ: Շուտով նեստոր կարգալույծ եղավ պատրիարքական գահից իջեցվեց և արքայացեղացի շատերը. մի մասն էլ առ երկյուղի և առ երեսու դարձի եկավ. իսկ ուրիշներ անցնելով արևելյան գավառները, պարսից պետության պաշտպանության տակ, նեստորական եկեղեցիներ կանգնեցին և սկսեցին օրեցօր շատանալ: Սրանց շարունակությունն են կազմում արդի նեստորական ասորիները:

§ 8

Ինչպես էլ լինի, Եփեսոսի ժողովում հայերից ներկայացուցիչ չկար. Կորյուն այս մասին ոչինչ չի ասում. իսկ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 296) հատկապես հիշվում է, թե դարձնալ որք յԵփեսոս Ասիայ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն նեստորի յիմարութեանն, որ թէպէտ ոչ ով էր ի մերմէ աշխարհէս անդր հասնալ...: Նմանապես Խորենացին (Գ կա)՝ «Ո՛ր հանդիպեցան յայնմ ժողովի Մեծն Սահակ և Մեսրոպ: Թեև այդ միջոցում Պոլսումն էին մեր վեց թարգմանիչները՝ Ղևոնդ երեց, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Արձան, Եղնիկ և Կորյուն,

¹ Եփեսոսի ժողովի պատմությունը և նեստորի վարդապետության քննությունը մանրամասն տե՛ս Զ. Կ. Ամատունի, «Բազմավեպ», 1931, էջ 385—408 և Փեյիկյան, անդ, էջ 412—416:

բայց նրանցից ո՛չ մեկը չունեի եպիսկոպոսական կոչում, ուստի կարելի չէր հրավիրել նրանց ժողովի:

Երբ ժողովը վերացավ, բնականաբար հայերը իրենց վճիռներն ու որոշումները պետք է ուղարկեին բոլոր բրիտանական եկեղեցիներին, սրանց թվում նաև հայոց: Բարեբախտաբար այնտեղ էին մեր թարգմանիչները: Նեստորի անկումից հետո Պոլսի Պատրիարքական գահն էր բարձրացել Մարսիմիանոս, որ մեր թարգմանիչներին լավ ընդունելություն ցույց տվեց: Նա տվեց անշուշտ նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները, օգնեց նրանց ձեռք բերելու զանազան հունարեն գրքեր և մանավանդ Ս. Գրքի վավերական օրինակը և իր կողմից ողջունի և հանձնարարական գրեր, ինչպես սովորություն է, ուղարկեց Հայաստան:

Այս ժամանակից հասել է մեզ մի թղթակցություն Եղնիկի և Մաշտոցի միջև: Այս թղթակցությունից մնում է միայն հինգ հատված, որոնցից պատմական արժեք ունի միայն առաջին հատվածը, որ ավանդում են «Կնիք հաւատոյ», էջ 130 և «Գիրք թղթոց», էջ 1: Առաջինի վերնագիրն է՝ «Ի թղթոյն Եղնիկայ Կողբացոյ թարգմանչի զոր գրեաց ի Կոստանդնուպոլիս (կարգա՝ «Ի Կոստանդնուպոլսոյ»)՝ առ երանելին Մաշտոց վարդապետ, յետ առաջնոյ ժողովոյն Եփեսոսի, յորում լուծին ի պատուոյ զՆեստոր Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս»: Երկրորդի մեջ՝ թերթերի հետևաբանությամբ, Եղնիկի թուղթը խանգարվել միացել է Պրոկղի նամակին: Հինգ հատվածները դասավորելով միասին հրատարակեց Ակիլյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 615—617: Թղթից երևում է, որ Եղնիկը իր վարդապետի մոտ հանցապարտ է զգում իրեն և ներողություն խնդրում: Հետո հայտնում է, որ տեղի ունեցավ Եփեսոսի ժողովը, ուր նզովեցին նեստորին: Սրանից երևում է, որ նամակը գրված է 431 թվի երկրորդ կեսին:

Ոմանք ասում են, թե նույն ժամանակները Սահակ նոր վերադարձավ Պարսկաստանից և Մեսրոպի հետ ժողով դումարեց Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում (ըստ Չամչյանի 432 թվին). ժողովի նպատակն էր երկրի մեջ մտցնել նորանոր կրոնական բարեկարգություններ և առաջն առնել այն անկարգությունց, որ ծագել էին Սահակի բացակայության ժամանակ: Այդտեղ ներկայացրին թարգմանիչները իրենց բերած հանձնարարականները և նիկիայի ու Եփեսոսի կանոնները: Ժողովականները քննեցին ու երկրորդ անգամ հաստատեցին այդ վճիռները՝ և դատապարտեցին նեստորի վարդապետությունը:

Բայց ժամանակակից պատմիչները չգիտեն Աշտիշատի այս ժողովի գումարումը. Կորյուն ո՛չ մի բառ չունի այս առթիվ. Խորենացին (Գ կա) ասում է պարզապես. «Այսպես ենթադրվում է, որ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն, գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնսն ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնադրիսով, և զստույգ օրինակս Գրոց»։ (Եփեսոսի կանոնները միայն 6 են. տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», «Արարատ», Ղլտճյան, էջ 267—269)։ Աշտիշատի այս հիշատակությունն է, որ ավելի ուշ դարձել է ժողով. այսպես, Օձնեցին ասում է. «Երրորդ ժողով արար Սուրբն Սահակ և երանելին Մեսրոպ յԱշտիշատ, յորժամ հասին թուղթքն ի Կիրզէ և ի Պրոկզէ որ յԵփեսոս հաւանեալ եղեն, յորժամ զՓառք ի բարձունսն կարգեցին, յաճախելով ի բանս հովուացն. պարսպելով ընդդէմ նեստորի անիծելոյ» («Գիրք թղթոց», էջ 220)։ Նույնիսկ այս էլ Գագիկ Արծրունի թաղավորի առ Ռոմանոս կայսր ուղղած թղթում հերքում է հետևյալ ձևով. «Դարձեալ որք յԵփեսոս Ասիայ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն նեստորի յիմարութեանն, ոչ որ էր ի մերմէ աշխարհէս անդր հասեալ, սակայն երանելոյն Կիրզի և Պրոկզի և առ Ակակայ զգուշացուցանող թղթովք փութացան հասին առ մեծն Սահակ և երանելին Մաշտոց, և միաձայնութեամբ ի մի ուղղափառ խոստովանութիւն վերագրեցան ընդ սուրբ հայրապետսն՝ ժողովեալք յԵփեսոս ծովահայաց» («Գիրք թղթոց», էջ 296)։ Օրմանյան էլ («Ազգապատում», Ա, էջ 313) չի ընդունում նման ժողով, այն հասարակ պատճառաբանությամբ, որ «պետական կաթողիկոսությունը Շմվելի ձեռքումն էր և Սահակ չէր կարող պաշտոնապես նման համախմբություններ կատարել»։

§ 9

Սահակ ստանալով Ս. Գրքի ստույգ օրինակը, երկրորդ անգամ ձեռնարկեց թարգմանելու՝ Եզնիկի օգնությամբ։ Այս թարգմանությունը եղավ միայն Սահակի և Եզնիկի ձեռքով և մյուս թարգմանիչները, նույնիսկ Մեսրոպ, մաս չունեն այստեղ։ Այս բանը որոշակի ցույց է տալիս Կորյուն. «Իսկ երանելոյն Սահակայ... դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եզնակալ՝ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին»։ Այստեղ եզակի հաստատէր բայը ցույց է տալիս, թե զործը պատկանում

է միայն Սահակին՝ Եզնիկի ընկերակցությամբ։ Մյուս թարգմանությանց համար է, որ կածես հատուկ շեշտել է հոգնակի քաղգմանէին բայով։

Այսպես է նաև Փոքր Կորյուն, որ թեև առաջին թարգմանությունը Սահակին ու Մեսրոպին միանգամայն է տալիս, բայց երկրորդ թարգմանությունը Սահակին ու Եզնիկին։ Ահա իր բառերը. «Իսկ երանելիացն սրբոյն (կարգալ սրբոցն) Սահակայ և Մեսրոպայ զեկեղեցական զգրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ... դարձեալ յետ այսորիկ առեալ հանդերձ Եզնակալ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի թարգմանեալսն՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօքն բերելովք» (էջ 34)։

Իսկ Խորենացին (Գ կա) Կորյունի այս հաստատ վկայության դեմ ունի «Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանէին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ», իրր թե երկրորդ թարգմանություն ժամանակ մասնակցեցին ո՛չ միայն Սահակ և Մեսրոպ, այլև Հունաստան գնացած բոլոր աշակերտները։

Նոր թարգմանությունը, որ մեր մատենագրության մեջ ծանոթ է Երկրորդ քաղգմամբություն անունով, այնուհետև դարձավ հայերեն Աստվածաշնչի վերջնական օրինակը։

Պետք է քննել այժմ հինգ կարևոր խնդիր. նախ՝ թե ինչպես եղավ այս երկրորդ թարգմանությունը, երկրորդ՝ ինչ օրինակ էր աշակերտների բերած այդ հարազատ կամ վավերական բնագիրը, երրորդ՝ թե թարգմանությունը ամբողջական էր, այսինքն ամբողջ Ս. Գիրքը թարգմանվեց, և չորրորդ՝ թե որքա՞ն ժամանակ տևեց թարգմանությունը, և վերջապես հինգերորդ՝ թե ի՞նչ արժեք է ներկայացնում մեր Ս. Գրքի թարգմանությունը։

Ոմանք կարծում են, թե Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը, որ կատարեցին Սահակ և Եզնիկ, առաջինից բոլորովին անկախ ամբողջական թարգմանություն էր, այսինքն թե Սահակ և Եզնիկ մի կողմ թողնելով առաջին թարգմանությունը, սկզբից սկսեցին երկրորդ անգամ թարգմանել։ Հնդհակառակը, ուրիշներ կարծում են, թե երկրորդ թարգմանություն կոչվածը ուրիշ բան չէր, թե ոչ նախորդի սրբագրությունը, երկու թարգմանի, նեղոր ճանաչելիս թարգմանությունը ամբողջապես համեմատեցին նոր հույն բնագրի հետ, և ուր որ տարբերություն տեսան, մտցրին հնի մեջ նոր թարգմանությամբ։

Առաջին կարծիքը կարելի է հաստատել հորենացու վկայությամբ, որ կարծես թե բոլորովին նոր թարգմանություն է ենթադրում. «Զոր առեալ մեծին Սակահայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին...»: Բայց հազիվ թե կարելի լինի ընդունել այսպիսի մի կարծիք. որովհետև թարգմանիչների համար բոլորովին ավելորդ ու աննպատակ հոգնություն պիտի լինեին երկրորդ անգամ թարգմանել. քանի որ առաջին թարգմանությունը չէր կարող այնպիսի խոշոր տարբերություններ ընծայել, որ նորից թարգմանելու կարիք զգացվեի: Բնավ միտք չունի հորենացու հիշյալ վկայությունը բառացի առնել. «դարձեալ թարգմանեցին և այլն» ընդհանուր ձևով ասված մի խոսք է և երկրորդ համեմատությամբ նոր թարգմանված մասերն է ակնարկում: Ապա թե ոչ ի՞նչպես կարող էին Սահակ և Ծղնիկ այնպես արագ թարգմանել ամբողջ Աստվածաշունչը, ինչպես ենթադրում էր հորենացու փութաճակի բառը, որ ըստ սրբագրության Ս. վարդապետ Պարոնյանի վերաբերում է արդեն ոչ թե երկրորդ թարգմանության, այլ առաջինին:

Երկրորդ կարծիքը իբրև վավերական հաստատում են ոչ միայն բնական խելքը, այլև Կորյունի վկայությունը. «Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Ծղնակաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք» (Կորյուն, էջ 21), ուր հաստատէր չի կարող ամենակին նոր թարգմանություն ենթադրել, այլ առ առավելն ուղղություն և սրբագրություն:

Խնդրին գործնական լուսարանություն կարող էր տալ Առաջին թարգմանությունից մնացած Մնացորդաց գրքերի թարգմանության քննությունն ու համեմատությունը՝ երկրորդ պաշտոնական թարգմանության հետ: Բայց այս խնդրով էլ դեռ ոչ մեկը մանրամասն չի զբաղված: Միայն Գր. Խալաթյան իր հրատարակած Մնացորդաց գրքի առաջաբանում համառոտ կերպով քննելով այս խնդիրն էլ, նկատում է. «Սորանից զատ, ինձ թվում է, թե սույն թարգմանության շնորհիվ մենք կարող էինք պարզել, թե ինչպես է կատարված եղել Ս. Գրքի երկրորդ կամ հունականից հայերեն թարգմանությունը. այն է՝ թարգմանիչները՝ ըստ երևույթին, կատարել են իրենց գործը՝ միշտ աչք պահելով առաջին թարգմանության վերա, զգուշությամբ պահպանելով նորանից ինչ որ համաձայն էր Հունականին, և փոփոխելով ինչ որ հակառակ էր նորան, որոց թվում և հատուկ անունների ուղղագրությունը» (էջ Ժ):

Բացի Մնացորդաց գրքից՝ կրկին թարգմանությամբ ծանոթ են մեզ Սաղմոսները, Սողոմոնի Առակները, Ժողովող, Իմաստություն Սողոմոնի, Երգ երգոց, Սիրաբ: Այս գրքերը ունենք թե՛ առաջին փութաճակի թարգմանությամբ և թե՛ երկրորդ սրբագրված թարգմանությամբ (տե՛ս Ալեկնյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 559): Սիրաբի առաջին թարգմանությունը հրատարակեց Զոհրապյան (Հատ. Դ, հավելված, էջ 4—40), իսկ սրբագրյալ օրինակը տպված է Վենետիկ, 1833: Երգ երգոցի կրկին թարգմանությունները համեմատությամբ և ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Ոսկյան, Վիեննա, 1924: Մյուսները անտիպ են:

§ 10

Այժմ անցնենք երկրորդ խնդրին, թե ո՞րն էր թարգմանիչների բերած ստույգ և հարազատ օրինակը: Այս մասին հետևյալ տեղեկություններն ենք քաղում Ստ. Մախասյանի վիժատիպ և իմ ուսուցիչ Դարագաշյանի անտիպ մատենագրության պատմություններից:

Ե դարում հունարեն լեզվով գոյություն ունեին Ս. Գրքի մի քանի թարգմանություններ, որոնք կատարված էին զանազան հայերի ձեռքով կամ հնուտ ուրիշների ձեռքով սրբագրված: Այսպես՝ անվանի էին Ակուղասի, Թեոդոտոնի, Սյումաբոսի թարգմանությունները և Ղուկիանոսի, Հյուսիքոսի և ուրիշների ուղղագրած բնագիրները. բայց այս օրինակները քրիստոնեական եկեղեցիներում չէին վալելում այն հարգանքը՝ որ տրվում էր Յոթնասնից թարգմանության:

Այս թարգմանության մասին բուզանդական մատենագիրները հետևյալն են պատմում:

Երբ Եգիպտոս անցավ Պաղոմյան իշխանության ձեռքը, Ալեքսանդրիան դառնալով մայրաքաղաք, ուսումնասեր թագավորների շնորհիվ սկսեց օրեցօր ծաղկել գիտություններով և վաճառականությամբ: Նա դարձավ ամբողջ աշխարհի համար գիտական նշանավոր կենտրոն, ուր դիմում էին բոլոր ուսումնասեր անձինք, Հուլակավոր էր մանավանդ Ալեքսանդրիայի գրադարանը, որ ուներ 700 000 հատոր գիրք: Պաղոմենոս Եղբայրասեր (Ֆիլագեիֆոս) թագավորի ժամանակ (284—295 մ. թ. ա.) գրադարանի կառավարիչը խնդրում է թագավորից, որ գրադարանի համար թարգմանել տա հրեաների կրոնի գիրքը (Աստվածաշունչը) և ուրիշ գրքեր: Պաղոմենոս սիրով է ընդունում այս խնդիրը և մեծ րնժաններով պատգամավոր է ուղարկում հրեից Եղիազար քահանայապետի մոտ, խնդրելով, որ ուղարկի 70 հրեա հունագետ ուսուցիչ և Աստվածաշնչի

ընտիր մի օրինակ, որպեսզի Ալեքսանդրիայում թարգմանել տա եբրայերենից հունարենի: Քահանայապետը ուրախությամբ ընդունում է Պտղոմեոսի խնդիրը և ուղարկում է 72 գիտնական ծերեր և Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ: Պտղոմեոս ամեն հարմարություն ընծայում է ռաբբիներին և թարգմանությունն սկսվում է: 74 օրվա մեջ թարգմանությունը վերջանում է և համեմատելով միմյանց հետ կազմվում է վերջնական բնագիրը: Ավանդությունն ասում է, թե Պտղոմեոս ռաբբիներին փակեց առանձին-առանձին խցերի մեջ, որպեսզի թարգմանությունը իրարից բոլորովին անկախ լինի: Երբ թարգմանությունը վերջացավ, տեսան, որ բոլորն էլ միևնույնն են և իրարից ամենափոքր տարբերություն անգամ չունեն: Այս ավանդությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանությունը կատարված է մեծ խնամքով և մեծ ճշտությամբ:

Այս թարգմանությունը կոչվեց Յոֆանաւնից քարգմանութիւն և երբ քրիստոնեությունը տարածվեց հունաց պետության մեջ, Յոթնասնից թարգմանությունն էլ մեծ նշանակություն ստացավ. արտագրվեց բազմաթիվ օրինակներով և տարածվեց ամբողջ պետության մեջ: Բայց ժամանակ անցնելով բնագիրը ենթակա եղավ բազմաթիվ աղավաղությունների, որոնք առաջացած էին զանազան գրիչների պատահական սխալագրություններից: Բացի սրանից այնտեղ ներմուծվել սկսեցին նաև այլևայլ դիտավորյալ աղավաղություններ՝ հունական բազմաթիվ աղանդավորների ձեռքով, որոնք այսպիսով ուղղում էին մի կողմից իրենց վարդապետության համար նպաստավոր կետեր ավելացնել և մյուս կողմից աննպաստ կետերը ջրնջել կամ փոփոխել:

Գ դարում այս աղավաղությունները արդեն բավական շատացած պիտի լինեին. այնպես որ հույն նշանավոր հայրերից մեկը՝ Որոգինես, ձեռնարկեց մի տաժանելի աշխատության, այն է կազմել Աստվածաշնչի զանազան օրինակներից համեմատական ստույգ մի օրինակ: Որոգինես պատրաստեց նախ Երկիջյան, հետո Քառիջյան և վերջապես Վեցիջյան օրինակը, որի յուրաքանչյուր էջը բաժանված էր վեց սյունակի: Այս սյունակները պարունակում էին կարգով 1) Եբրայական բնագիրը՝ եբրայական տառերով, 2) Եբրայական լեզվով բնագիրը՝ հունաոեն տառերով, 3) Ակյուղասի թարգմանությունը, 4) Սյումաթոսի թարգմանությունը, 5) Յոթնասնից թարգմանությունը, 6) Թեոդոտոսի թարգմանությունը: Որոգինյան Աստվածաշունչը իբրև թունդ գիտական աշխատություն՝ չէր կարող գործածվել ընթերցանության համար, ուստի Գ դարում, եվսե-

րիոս Կեսարացին Որոգինյան Վեցիջյանի մանրակրկիտ բաղդատությամբ կազմեց նոր ընտիր մի օրինակ: Այս աշխատության հավատարիմ մի օրինակը պահվում էր Պոլսի արքունական գրադարանում, որից արտագրում ու տարածում էին: Այս օրինակը՝ որ կոչվում էր Պաղեստինական օրինակ, բոլոր հույն եկեղեցիներում մեծ հարգ էր վայելում և անշուշտ նույն օրինակի մի ընտիր արտագրությունն էր, որ ստացան մեր թարգմանիչները՝ Սահակին մատուցելու համար:

Գարագաշյան, 1892—1893 թվերին, Պոլսի Ամերիկյան Աստվածաշնչական ընկերությունից հանձնարարված լինելով պատրաստել հայերեն Ս. Գրքի վավերական տպագրությունը, առիթ ունեցավ երկու ընկերակիցների հետ (մին եբրայագետ, մյուսը հունագետ) համեմատել մեր բնագիրը ասորական, եբրայական, հունական և լատին բնագրերի հետ: Իր համեմատություններից տեսնվեց, որ հայերեն Ս. Գիրքը համաձայն է գնում մերթ ասորականի, մերթ եբրայականի և մերթ հունականի հետ. բայց ճիշտ ու ճիշտ և միայն մեկի հետ միաբան չէ: Սրանից հետևելով է Գարագաշյան, թե թարգմանիչների բերած օրինակը պիտի լինի Որոգինեսի Վեցիջյանը, որի մեջ Յոթնասնից թարգմանության հետ կար նաև Եբրայականը, և Սահակ ու Եղնիկ առիթ ունեին այս բոլորը համեմատելու և իրենց լավագույն երևցած ընթերցվածը առնելու, մերթ Եբրայականից և մերթ Յոթնասնից թարգմանությունից: (Այս բոլորը իմ աշակերտական հիշողություններից են):

Վերջին խոսքը տալիս ենք Կոզյանին: Այս հեղինակը մի շատ մանրամասն ուսումնասիրություն ունի Մակաբայեցվոց Բ գրքի հայ թարգմանության վրա, որ գլուխ առ գլուխ և համար առ համար համեմատում է հունարեն բնագրի հետ: Նա ի նկատի է ունեցել հունարեն բնագրի զանազան օրինակներ և նրանց ընթերցվածները: Համեմատելով այդ բոլորի հետ, ահա թե ինչ եզրակացություն է հասնում նա: 1. Մակաբայեցոց հայերեն թարգմանությունը ներկայացնում է թե՛ Ալեքսանդրյան, թե՛ Վեցիջյան և թե՛ Լուկիանոսյան ընթերցվածներ և կարելի չէ ասել, թե սրանցից մեկի կամ մյուսի վրա կաղապարված է: 2. Մեր թարգմանության սկզբընագիրը մեզ ծանոթ ոչ մի խմբագրության մեջ չկա: 3. Հայ թարգմանությունը ունեցել է ուրեմն մի ուրիշ բնագիր՝ խառն նկարագրով, որի ընթերցվածները մերթ նույնանում են մյուս ծանոթ խմբագրությանց հետ և մերթ բոլորովին անկախ են: 4. Բայց այդ բնագիրը երկրորդական տեղ չի գրավում, այլ եղել է մի շատ ընտիր օրինակ (տե՛ս Կոզյան, «Մակաբայեցվոց Բ գրքին հայերեն

թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 60 և 72):

§ 11

Երրորդ հարցը ա՛յն է, թե՛ Ս. Գրքի թարգմանությունը ամբողջական էր, այսինքն Ս. Գրքի պարունակած բոլոր գրքերը թարգմանվեցին:

Վերը տեսանք Կորյունի թվում՝ Ս. Գրքի առաջին թարգմանության ժամանակ: Թարգմանվել էին Հնգամատյանը, Մարգարեությունները, Ավետարանը, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը: Բայց սրանով Ս. Գիրքը չվերջացավ. դուրս են մնում Հին Կտակարանից Հեսու, Դատավորք, Հուդ, 4 թագավորությունները, 2 Մնացորդաց, Մակաբայեցվոց 3 գրքերը, Եզրի 3 գրքերը, Նեեմի, Եսթիր, Հոր, Հուդիթ, Տուբիթ, Սաղմոսները, Սողոմոնի 4 գրքերը, Սիրաք, Բարուք և Նոր Կտակարանից էլ գոնե Հայտնության գիրքը: Արդյոք այս գրքերը առաջին թարգմանության ժամանակ չթարգմանվեցին: Բայց ինչպե՞ս կարելի է երևակայել Ս. Գիրք առանց Սաղմոսի: Նկատենք նաև, որ Կորյուն իր թվումի մեջ չի հիշում Առակաց գիրքը, որի համար առաջուց արդեն ասել էր, որ թարգմանվել էր նույնիսկ Մեսրոպի ձեռքով:

Սրանից հետևում է, որ Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն: Պետք է ավելացնել այնտեղ Սաղմոսը և Առակաց գիրքը: Հետո Երգ երգոցը և Մնացորդաց երկու գրքերը, որովհետև սրանցից ունենք երկու-երկու թարգմանություն, և եթե վերջինը տանք Երկրորդ թարգմանության, անշուշտ մյուսը պիտի մնա Առաջին թարգմանության: (Երգ երգոցի մասին տե՛ս Ոսկյան, «Հանդես ամսօրյա», 1924, էջ 222): Բայց ինչպե՞ս կարելի է երևակայել Հին Կտակարան, որի մեջ կան Մնացորդաց գրքերը, որոնք մի տեսակ հավելված են Չորս Թագավորության, և

չկան նրանց մայրը կազմող Չորս Թագավորությունները: Այսպիսով երկրորդ անգամ ապացուցվում է ա՛յն, ինչ որ քիչ առաջ ասացինք, թե Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն:

Այստեղ կա սակայն մի լրացուցիչ կետ, որ ընդհանրապես վրիպած է ուշադրությունից և որ շատ հաջող կերպով նկատում է Աբեղյան («Սովետական գրականություն», 1941, № 2, էջ 47):— Կորյուն իր ընդհանուր թվումը տալուց հետո, հետևյալ մանրամասն բացատրության է անցնում. «Անդ էր այնուհետև սիրալիր ուրախութիւն և ակնվայել տեսիլ հայելւոյն: Քանզի երկիր (=Հայաստան), որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ (=Պաղեստին), յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան (=Երուսաղեմ), առժամայն վաղվադակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր, ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլև յառաջագոյն յաւիտենիցն, և ապա եկելոցն սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն» (Կորյուն): — Արդ, եթե այդ թարգմանության միջոցով հայ աշխարհը ծանոթացավ, թե ո՛չ միայն անցած գնացած բաներին (=Հին Կտակարան), այլև հետո եկածներին (=Նոր Կտակարան), սկզբին (=Ավետարան) և վերջին (=Հայտնության գիրքը, որ խոսում է աշխարհի վերջի մասին), ուրեմն և ամբողջ Աստվածաշնչին, որ այլ անունով Կորյուն կոչում է «աստուածատուր աւանդութիւն»:

Մի գեղեցիկ միտք էլ հայտնում է Հ. Գ. Զարբհանյան («Բազմավեպ», 1851, էջ 233):— Ե դարի երեք թարգմանիչների ձեռքով թարգմանված ունենք Եսթիրի սկզբիցական պատմությունը, Քրոնիկոնը, ավելի ուշ Կալիսթենեսի Պատմություն Ալեքսանդրի և այլ նման գործեր, որոնցից առաջինն էլ Մեսրոպն է թարգմանել տվել (Խորենացի՝ Բ Ժ): Եթե մեր մատենագրության նախահայրերը ջանք են գործ են դրել այսպիսի երկրորդական ու երրորդական գրքեր թարգմանելու կամ թարգմանել տալու, ինչպե՞ս կարող էին անտես անել կամ կիսատ թողնել Աստվածաշունչը, որ այն ժամանակի հայացքներով գրքերի գիրքն էր:

Այս միտքը թելադրում է ինձ մի ուրիշ միտք ևս: Ոսկեդարյան թարգմանությամբ մենք ունենք բազմաթիվ մեկնություններ Ս. Գրքի զանազան մասերի. այսպես Ոսկերեանի «Մեկնութիւն Եսայիայ, Մատթէի, Յովհաննու, Թղթոցն Պողոսի, Սաղմոսաց, Կիրդի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութիւնք Ս. Գրոց, Եփրեմի Ասորւոյ Մեկնութիւն Հին Կտակարա-

1 Սաղմոսի հայ թարգմանության մասին հետևյալ առաջինն է պատմում Հակոբոս Կրեթսերոս հույն անժանոթ հեղինակը. «Ե հայսերութեան մեծին Թէոդոսի և ի թագաւորութեան Պարսից Վնամշապհոյ (զոր այլք ի պատմաց Վահրամ անուանեն, որ երկրորդ էր յորդիս Շապհոյ), քանզի չէր ոք ի Հայս որ զՀռոմոց (իմա՛ զԲռոմաց) բարբառն գիտիցէ, բայց սակայն իշխեցին ոմանք ընդդէմ հրամանացն՝ զոր մեծին Գրիգորի Հայոց եպիսկոպոսապետի կարգեալ էր, թարգմանել զգիրս Սաղմոսաց, և յեկեղեցական կարգաց պաշտամունս ի կիր արկանել զայնոսիկ: Եւ արքային Թէոդոսի զայն լուեալ, անդէն և անդ ընդ պատժով պատուհասի դՀայոց ազգն արկանէր, փոխանակ զի ապախտ զհրամանօքն արարին, զոր Գրիգորն Կարգեալ եղ (տե՛ս «Բազմավեպ» : 1850, էջ 217):

նի, Համաբարբառու, Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց» և այլն և այլն: Ինչի՞ էին պետք այս բոլոր մեկնութիւնները, եթէ նրանց մայրը, այսինքն մեկնելի դրբի բնագրերը, որ է՝ Ս. Գրքի զանազան մասերը, թարգմանված չլինեին: Ուստի, եթէ մեկնութիւնները կան, կային նաև բնագրերը:

2. Ս. Կողջան մի առանձին ուսումնասիրութիւն ունի «Մակաբայեցիոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութեան» մասին (Վիեննա, 1923), ուր ցույց է տալիս, որ Մակաբայեցիոց գրքերը չկային Առաջին թարգմանութեան մեջ, ուստի անցնում են երկրորդ թարգմանութեան: Հեղինակի պատճառաբանութիւնը այն է, որ 1) Կորնթու չի հիշում իր ցուցակում Մակաբայեցիոց գրքերը: 2) եթէ Սահակ և Մեսրոպ հայճեկայով էին թարգմանում Ս. Գրքը, ուրեմն պիտի թարգմանեին առաջին հերթին կանոնական գրքերը և որոնք որ եկեղեցական պաշտամունքի մեջ գործ են անում: Մակաբայեցիք կանոնական չեն և չեն էլ կարգացվում եկեղեցում, ուստի և դուրս մնացին Առաջին թարգմանութիւնից: 3) Մակաբայեցիոց գրքերը սրբագրիչ ձևով չեն տեսել երբեք, այլ ինչպես որ բուն թարգմանչից դուրս են եկել, այնպես էլ՝ իրենց բոլոր թերութիւններով հասել են մեզ: Թարգմանիչը նախ կատարել է չունարեն օրինակից իր թարգմանութիւնը, հետո ինքն իր ձեռքով լուսանցքների վրա ավելացրել է նոր ուղղումներ, բայց ժամանակ չի ունեցել այդ ուղղումները ներս առնելու: Հետագա արտագրողը այս ուղղումները մտցրել է բնագրի մեջ, առանց ուղղելիները ջնջելու: Այնպես որ այսօր մեր ձեռքը հասած Մակաբայեցիոց գրքերը պարունակում են բազմաթիվ կրկնակի ձևեր՝ մեկը ուղիղ, մյուսը սխալ, երկուսն էլ կողք-կողքի:

Այս բոլորից հետևում է, թէ Ս. Գրքի մեծագույն մասը արդեն առաջին թարգմանութեան ժամանակ թարգմանված էր, մի քանի նվազ կարևոր և ոչ կանոնական գրքեր թարգմանվեցին երկրորդ թարգմանութեան ժամանակ: Այնպես որ այսօրվա մեր ունեցած Ս. Գրքը ամբողջապես Սահակի և Մեսրոպի և նրանց առաջին թարգմանիչների գործն է: Այդ ապացուցում է լեզուն, որ ծալից ծալը բնիկ ոսկեղարջան հայերեն է: Բացառութիւն է կազմում միայն Հայտնութեան գիրքը, որ ոսկեղարջան հայերենով չէ, այլ ուշ ժամանակ լամբրոնացու ձևերով թարգմանվելով, միացված է նախորդին: Բայց սրա էլ իսկական ոսկեղարջան թարգմանութիւնը գտնվեց Յ. Մուրատի ձեռքով և հրատարակվեց Երուսաղեմում, 1905—1911 թվականներին: Միայն այդ գրքերից մի քանիսի համար հայտնի

չէ, թէ Առաջին թարգմանութեան ժամանակ են կատարված թե՛ երկրորդ:

§ 12

Որքա՞ն ժամանակ տեւեց Ս. Գրքի թարգմանութիւնը:

Այս նյութը քննութեան առարկա չպիտի դարձնենք, եթէ մեր նշանավոր մասնագետ պրոֆեսորներից մեկը՝ Արմֆանում կարդացած իր մեկ դասախոսութեան մեջ չհայտնեց այն միտքը, թէ «Հայերեն Ս. Գրքը մի անգամից և կարճ ժամանակում թարգմանված չէ. միայն գերմանացիք եղան, որ Ս. Գրքը թարգմանեցին մի տարում: Հայերեն թարգմանութիւնը շատ երկար տարիների աշխատութեան արդունք է»:

Կորնթուի տված տեղեկութեամբ՝ Ս. Գրքի մեծ մասի թարգմանութիւնը կատարված վերջացած էր Վաղարշապատի վարդապետարանի բացումից և Մեսրոպի Գողթն ու Սյունիք քարոզութեան գնալուց առաջ: Ուրեմն 405 և 406 երկամյակի ընթացքում: Այնպես որ Ս. Գրքի վրացերեն թարգմանութիւնը (սկսված 409 թվին), ինչպես և աղվաներեն թարգմանութիւնը (423 թ.) արդեն կարելի եղավ կատարել հայերեն թարգմանութեան վրայից: Երկրորդ թարգմանութիւնը, ինչպես հետո ավելի ընդարձակ ցույց պիտի տանք, տեղի ունեցավ 431—432 թվին, որից 6 տարի հետո արդեն Սահակի մահն է: Մակաբայեցիոց գրքերը, որոնք կանոնական և եկեղեցական գրքեր չլինելով ավելի ուշ թարգմանվեցին, այնպես որ Սահակ և Մեսրոպ ժամանակ չունեցան սրբագրելու (տե՛ս Կողջան, «Մակաբայեցիոց Բ գրքին հայերեն թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1923, էջ 8), անշուշտ թարգմանված և հրատարակված էին 450 թվից առաջ: Եղիշե պատմում է, թէ Վարդան Ավարայրի պատերազմի նախօրյակին իր բանակը քաջալերելու համար էջեր կարդաց այդ գրքից զինվորների առաջ: «Վարդան ի ձեռն առնալ դրաջ նկարագիրն Մակաբայեցոց, ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն» (տե՛ս Հ. Գ. Զարբհանյան, «Բաղմավիպ», 1851, էջ 234 և Կողջան, անդ, էջ 15): Սրանով ջուրն են ընկնում այն բոլոր տոմարական հաշիվները, որոնցով Աղոնց, «Հանդես ամսօրյա», 1928, էջ 94; ուղում է ցույց տալ, թէ Մակաբայեցիոց գիրքը թարգմանված է 460—468 թվերին: Վերջապես, եթէ ուրիշ ո՞ր մի ապացույց էլ չունենանք, ամբողջ Ս. Գրքի ոսկեղարջան լեզուն բավական է ապացուցելու համար, թէ թարգմանութիւնը կատարված է մի անգամից և 6 դարի առաջին կեսում:

Ավելի պատասխանատու մի հայտարարութիւն արել է Neumann հայագետն իր

«Հայոց մատենագրության պատմության» մեջ, էջ 38—39: Նա կարծում է, թե Հին Կտակարանի անհայտ գրքերը (Հուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցիոց 3 գրքերը, Բարուք և այլն) ծանոթ չէին հին հայոց հայերը ծանոթացան այդ գրքերին միայն ունիտոռների և լատինների միջոցով. ուստի և այդ գրքերի թարգմանությունն էլ կատարված պիտի լինի ԺԴ—ԺԵ դարերում: Սխալ է այս ենթադրությունը, որովհետև Աստվածաշնչում կան և կարիք չկար սպասելու մինչև ունիտոռների գալը: Երկրորդ, ինչպես ճիշտ նկատում է Ստ. Նազարյանը («Հյուսիսփայլ», 1860, Ա, էջ 140—141), այդ թարգմանությունների լեզվի մաքրությունը չի թույլ տալիս ամենևին մտածել այդքան ուշ ժամանակի մասին, երբ հայերեն գրաբար լեզուն բոլորովին ընկած և աղճատված էր:

§ 13

Այս գլուխը փակելուց առաջ, պետք է անդրադառնալ նաև Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության արժանիքի մասին:

Եվրոպացի հայագետ La Croze, խոսելով Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության վրա՝ կոչել է այն «Թագուհի թարգմանության»։ Այս գնահատականը, որ հաճախակի կրկնված է ուրիշներից, երկու կողմ ունի: Նախ՝ հայերեն թարգմանության ճշտությունը և հավատարմությունը՝ համեմատությամբ ուրիշ թարգմանությունների և երկրորդ՝ լեզվի ու ոճի գեղեցկությունն ու վեհությունը: Առաջին կետի վրա խոսում են բոլոր եվրոպացի այն քննիչները և բանասերները, որոնք զբաղվել են Ս. Գրքի զանազան թարգմանություններով և նրանց մանրամասն համեմատությամբ բնագրերի հետ (եբրայերեն և հունարեն): Իսկ երկրորդի մասին վկա է ամեն մի հայկաբան և բանասեր, որ հիանում է Ս. Գրքի հայ թարգմանության լեզվի գեղեցկությամբ: Եթե Եզնիկն է մեր հայկաբանության գլուխ-գործոցը, այդ նույն Եզնիկը խորասուզված է նաև Եսայիի և Երեմիայի մարգարեությանց մեջ: Ահա մի երկկողմանի գնահատական՝ մի կողմից Ս. Գրքի թարգմանության հավատարմության և մյուս կողմից նրա լեզվի գեղեցկության վերաբերմամբ. «Եղծամիտ խնամք և ամենաչիչին իրերի վրա տարածվող հավատարմություն փայլում են այնտեղ: Հայ թարգմանիչները՝ լիովին հմուտ հայ և հույն լեզուներին, կարողացել են ոչ միայն (քիչ բացառությամբ) ուղիղ իմաստին թափանցել, այլ նաև ուղիղ հայացնել, և որ ավելին է՝ կարողացել են իրենց ուժը Ս. Գրքի մատյանների բովանդակության ու հեղինակներին համապատասխանող այնքան այլազան ոճերի համաձայն եղանակավորել:

Փոփոխել: Իբր ջուլը լեզու հունարենի՝ հայերենը համընթանում է նրան քալլ առ քալլ, բառ առ բառ, մթինը՝ մթին, պայծառը՝ պայծառ բացատրում է. գիտե պերճախոսել ու պարզաբանել, գիտե պճնվել և անպաճույճ երևալ, առանց սակայն իր բնածին ազատությունը զոհելու, և օտարի ստրուկը դառնալու: Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները նախանձելի և անգնահատելի առավելությունն են ունեցել լեզվի ազնվություն, մաքրություն և վեհություն միացնելու ամենախիստ հավատարմության հետ» (Կոզյան, անդ. էջ 73):

Կոզյանից հետո պետք է հիշել եվրոպացի մի նորագույն հեղինակ՝ Cuendet (ժընեհից), որ ուսումնասիրեց հայերեն Ավետարանի թարգմանության լեզուն՝ մանրամասն համեմատելով հունարենի հետ: Իր մի հոդվածում («Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible», «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 563—570), ահա թե ինչ գովասանական խոսքեր ունի Ս. Գրքի հայ թարգմանության վրա. «Ենչքան ավելի ենք ուսումնասիրում այս թարգմանությունը, այնքան ավելի հիացմունք ենք զգում այս գլուխ-գործոցի համար և համոզվում հեշտությամբ, թե ինչպիսի արտասովոր ջանք գործ դրին այս նշանավոր խելքի տեր մարդիկ... Ամեն թարգմանություն իր սկզբնաղբի ազդեցությունն է կրում. հայերեն թարգմանությունը դուրս է այս օրենքից... Շնորհիվ իրենց մարենի լեզվի շատ վստահ և նուրբ հմտության, սրա հետ միասին հունարեն լեզվի խոր և երբեմն էլ զարմանալի գիտության, այս թարգմանիչների համար չկա բնավ մեքենական մոտեցում: Հիշատակելուց հետո միևնույն հույն բառի դեմ ըստ երանգի տարբերության զանազան հայերեն բառերի գործածությունը, որի համար մեջ է բերում զանազան օրինակներ, հիշատակելուց հետո շարադասության, համաձայնության և նախդիրների գործածության նրբություններ, անցնում է հայերեն թարգմանության տրամաբանական ճշտության: Այս բանը երևում է բայերի հաջորդության և շարքի մեջ, օրինակ՝ հունարենն ասում է.

«Կորզէին աշակերտքն նորա հասկս և ուտէին շփեալ ընդ ափ»:

Անտրամաբան է ուտել և հետո շփել. ուստի հայ թարգմանիչը տրամաբանական կապը պահելով՝ ասում է՝

«Աշակերտքն նորա կորզէին հասկ, շփէին ընդ ափ և ուտէին» (Ղուկ. 2 1):

1 Հունարեն օրինակները դնում եմ հայերեն բառացի թարգմանելով հունարենից:

Նույնպես հունարենն ասում է.

«Վէրս ի վերայ եղեալ գնացին՝ թողեալ կիսամահ»:

Անտրամաբան է նախ վիրավորել, հետո գնալ, հետո կիսամահ քողնել. ուստի հայ թարգմանիչը պահում է տրամաբանական կապը և ասում է.

«Վէրս ի վերայ եղին, թողին կիսամահ և գնացին» (Ղուկ. Ժ 30):

§ 14

Վերջին մի խնդիր էլ երևան է հանում հորենացին: Այս խնդիրը տեղի է տված բազմաթիվ վիճաբանությունների և նրա մասին երկար խոսել այս աշխատության մեջ պատշաճ չլինելով, հիշում ենք համառոտ կերպով:

Երբ Աստվածաշունչը երկրորդ անգամ թարգմանվեց, ասում է հորենացին, Սահակ և Մեսրոպ անգետ լինելով հորենացու ունեցած արվեստին (?), թարգմանությունը շատ կողմերով թերի դուրս եկավ, ուստի այն երկու վարդապետները հորենացուն ուղարկեցին Ալեքսանդրիայի ճեմարանը, որպեսզի այնտեղ սովորելով՝ երեք վերադառնա և Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության թերությունները շտկեն. «Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա՝ ի լեզու պանծալի, ի ստույգ յօդանալ ճեմարանին վերաբերության» (հորենացի Գ կա): Ուստի հորենացին ճանապարհ է ընկնում և Եղեւսիա, Հոռոմ, Աթենք ու Պոլիս ման գալուց և տեղ-տեղ ուսում ստանալուց հետո, դառնում է Հայաստան, բայց արդեն Սահակ և Մեսրոպ վախճանած էին, ուստի ձեռնարկութունը կիսկատար և հետևաբար Ս. Գրքի թարգմանությունն էլ թերի մնաց և մնում է, ավա՞ղ, մինչև այժմ:

Հորենացու այս հատվածի քննությանը զբաղվել է մասնավորապես Գարազաշյան, «Քննական պատմություն», Դ, էջ 58—69, ուր մանավանդ ժամանակագրական հաշիվներով ցույց է տալիս, թե չէր կարող մի այսպիսի ճանապարհորդություն գոյություն ունեցած լինել և թե ամբողջ պատմությունը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության պարունակած թերությունների և հորենացու երևակայական սրբագրությունների հետ միասին՝ բացարձակ սուտ է կամ խաբեբայի հավելված:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Երկու պահանջ ունեւ նոր սկսված գործը. տարածել ուսումը ամբողջ երկրում և արտադրել գրական աշխատություններ և առաջին հերթին թարգմանել Ս. Գիրքը: Առաջին պահանջը իր վրա առավ Մեսրոպ, երկրորդը Սահակ, որի քանակ կատարվեց Ս. Գրքի Առաջին թարգմանությունը:—2. Բանասերները ընդունում են, որ այս Առաջին թարգմանությունը եղել է ասորերենից. ավելի տրամաբանական է դնել հունարեն առձեռն մի օրինակից:—3. Առաջին թարգմանությունից մնում են Մեսրոպացի գրքեր, որոնք բանասիրությունը դեռ չի պարզել թե ո՞ր լեզվից են թարգմանված:—4. Ըստ Փարպեցու, Ս. Գրքի թարգմանությունը կատարված է միայն մի անգամ և այն էլ միմիայն Սահակի ձեռքով. սա գովասանքի չափազանցություն է:—5. Թարգմանության գործը նոր քափ է ստանում, Հովսեփ Պաղեացի, Եգնիկ Կողբացի, Ղևոնդ և Կորյուն ուղարկվում են Եղեւսիա և Պոլիս թարգմանություն անելու և հունարեն Ս. Գրքի ընտիր մի օրինակ բերելու համար:—6. Մի ֆանի մանամառանություններ թարգմանիչները երթի առթիվ:—7. Նեստոր ֆարգում է մի նոր աղանդ, որ Եփեսոսի ժողովում դատապարտվում է:—8. Թարգմանիչները Եփեսոսի կանոններ և Ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ բերին Հայաստան: Ճիշտ չէ, թե այս առթիվ Սահակ գումարած լինի Աշտիշատի ժողովը:—9. Սահակ երկրորդ անգամ թարգմանեց Ս. Գիրքը Եգնիկի հետ, այն էլ համեմատեց նոր օրինակի հետ և տարբերությունները մտցրեց Առաջին թարգմանության մեջ:—10. Ենթադրվում է, թե Պոլսից բերված մայր օրինակը կա՛մ Որոգինեսի վեցիշյանն էր և կա՛մ Եվսեբիոսի Պաղեստինական օրինակը:—11. Ս. Գրքի մեծագույն մասը Առաջին թարգմանության ժամանակ թարգմանված էր. մի ֆանի նվազ կարևոր գրքեր թարգմանվեցին երկրորդ թարգմանության ժամանակ:—12. Ս. Գրքի Առաջին թարգմանությունը կատարված է 405—406 թվերին, երկրորդը՝ 431—432 թվերին:—13. Օտար և հայ բանասերներ շատ բարձր են գնահատում Ս. Գրքի ոսկեդարյան հայ թարգմանությունը ի նշանությունը, բնագրի հավատարմությամբ, լեզվի ու ռեի գեղեցկությամբ և վեհությամբ:—14. հորենացին պատմում է, թե այս նոր թարգմանությունն էլ թերի էր և թե Սահակ ու Մեսրոպ ուղարկեցին նրան (Խորենացուն) մինչև Ալեքսանդրիա, ուսանելու և Ս. Գիրքը նորից թարգմանելու համար: Խորենացու այս պատմությունը երևակայական է կամ խաբեբայի հավելված:

(Շարունակելի)